

ՄԱՀ ԱՐԵՒԵԼԱԳԻՏ ՈՒ ԾԻՍԱԳԻՏ

ՄԱՔՍ ԻԵՐԱՆԻՆ ՍԱՔՍՈՆԻՈՅ

Ծ ՐԻՊՈՒՐԿԻ մէջ վախճանած է 12 Յու-
նուար 1951-ին՝ Սաքսոնիոյ Իշխան
Մաքս կամ Մաքսիմիլիանոս, որ ազնուա-
կան արիւն կը կրէր իր երակներէն ներս,
և յետոյ բարձրացած քաջանայական աւ-
տիճանին՝ իր սրբակեաց եկեղեցական, իբր
Թագաւորական Տունէ սերեալ և իբր գիտ-
նական ուսուցչապետ արեւելագիտական ու
ծիսական ուսումներու մէջ, յիսնեակ մը
տարիներ փայլուն փառապատկ ունէր իր
անունին շուրջ, թէեւ կը սիրէր ինքը ա-
ռանձնացեալ ու խոնարհ կեանքը:

Համաձայն Ֆրիպուրկի համալսարանին
գիւնական վաւերացումներուն, 1901-էն
կը սկսի իր ուսուցչական ապարէզը: Նախ
եկեղեցական օրէնսգիտութեան ամպլոնով,
յետոյ սաստուածաբանութեան և մանաւանդ
ծիսագիտութեան մասնաճիւղով դարձած
համբաւի տէր գիտնական մը:

Զրադած է նախ լատինական ծէսով. իր
գասախօսութիւնները կ'ամփոփէ ad usum
cleri հետեւեալ շարքերու մէջ. De liturgia
in genere, De Sacramentis et Sacramen-
talibus, De liturgia missæ et Anni ec-
clesiastici, De Breviario եւն...:

Արեւելեան ծէսերը կը գրաւեն յետոյ իր
համակրութիւնը և ուշը: 1904-ին կը կա-
տարէ յունական ծէսին վրայ ազատ դասա-
խօսութիւն մը, որ յաջորդ տարիներուն եւս
կը շարունակուի: Յունականէն վերջ, հայ-
կականը կը դառնայ իր համակրանքին ա-
ռարկան: Էջմիածին կատարած իր մէկ
այցելութիւնը կը բաւէ որ ան կապուի հայ-
կական ծէսին: Կը սորվի հայերէն լեզուն
և կը սկսի այնուհետեւ ազատ դասախօսու-
թիւններու շարքը նուիրուած հայկական
ծէսին:

Մաքս իշխանը բացառիկ դէմք մ'է իսկա-
պէս իր արեւելասիրութեամբ: Արեւելքի
պատմութիւնը՝ քաղաքական ու եկեղեցա-
կան անցեալով, արեւելեան ժողովուրդնե-
րու մշակոյթը, գեղարուեստը, անոնց մե-
ծագոյն ներկայացուցիչները, անոնց սուր-
բերը, անոնց աղօթքները, արարողութիւն-
ները, և անոնց հոգեբանութիւնը, ամէն
ինչ կը կազմեն իր նախասիրութիւնները:
Բացի եթովպականէն ան կը շօշափէ գրեթէ
բոլոր միւս արեւելեան ազգերը, քննելով
և ուսումնասիրելով անոնց լեզուն ու բար-
քերը, ազգային ու եկեղեցական: Ֆրի-
պուրկի համալսարանին մէջ, յաճախ սա-
կաւաթիւ ունկնդիրներու գիմաց, ան տա-
րիներով, անխորտակելի ճշտագաւթութեամբ
և հաւատարմութեամբ խօսած է, փառաբա-
նած ու քննադատած արեւելքը, մանաւանդ
անոր ծէսը և եկեղեցական կեանքը: 1950-
1951 տարեշրջանին համար ան ընտրած էր
հետեւեալ նիւթը. Գրիստոնեական Կոս-
տանդնուպոլիսը, Արեւելեան ծէսերը, Թուրքոյ
և արաբացի վայրերը Պաղեստինի, զոր սա-
կայն չհասաւ ընդլայնելու:

Բազմաթիւ են իր գործերը աստուածա-
բանական, պատմական ու ծիսական բնոյթ
կրող բոլորն ալ, գրուած լատիներէն և կամ
գերմաներէն: Յիշատակել այդ ամէնը խո-
րագոյն ուսումնասիրութեան կը կարօտի.
կը բաւականանամ յիշելով իր Vorlesungen
über die Orientalische Kirchenfrage,
Prelectiones de Liturgiis orientalibus
երկու հատորով, ուր ամփոփած է իր գա-
սախօսութիւնները արեւելեան ծէսերու վը-
րայ: Ս. Ներսէս Լամբրոնացիի Առաջ, ժողովի
մեկնութիւններուն լատիներէն
թարգմանութիւնները երեք հատորով (Լայպ-
ցիկ, 1913-1926). յունական, ասորական,
քաղդէական, մարոնիթ ու հայկական պա-
տարագներուն լատին թարգմանութիւն-
ները, եւն: 1908-էն սկսեալ աշակցած է
Փարիզ հրատարակուող Patrologia orien-
talis շարքին, զբաղելով գլխաւորապէս հայ-
կական բնագիրներու հրատարակութեամբ:

Իր Prelectiones de liturgiis orientali-
bus զոյգ հատորները իրենց լայնածաւալ
ու առատաբան արտայայտութեան մեթոտով
թէեւ քիչ մը տաղտկալի են այսօր, սակայն
անոնք կը պարունակեն իր սուր անդրա-
դարձութիւնները և դիտողութիւնները, ու-
րոնցմէ, վերջացնելէ առաջ մեր այս հակիրճ
տողերը, տանք հետեւեալ հատուածը իր
լատին բնագրով.

«Quoad modum autem canendi orien-
taliū difficile est, certum et bonum
conspectum dare. Videtur inter diversos
canendi modos orientaliū magna si-
militudo adesse et eorum modus ca-
nendi rursus modo Hebraico similis
esse. Melodiæ pro cantu orientali nul-
latenus malæ sunt, imo bonæ et pul-
chræ, melodiæ Græcæ v. g. et Armenicæ
per se pulcherrimæ sunt. Tamen modus
pronuntiandi melodias, qui apud omnes
fere orientales idem est, omnino diver-
sus est a nostro Europæo modo canendi
et nostris auribus totaliter inconsuetus.
Neque nos intelligimus illorum modum
canendi neque illi nostrum. Si aliquis
Europæo modo melodias orientales pro-
nuntiat, ipsi vix recognoscent suos
cantus. Omnes orientales, præter Ar-
menos, modo susurrante et tono nasali
et monotono cantus proferunt...» (vol.
I, p. 50).

Արեւելեան ու արեւմտեան երգեցողու-
թեան հիմնական տարբերութիւններուն
կ'ակնարկէ ծիսագէտը, որ յաճախ առիթ
ունեցած է ներկայ ըլլալու և մօտէն ճանչ-
նալու ու գնահատելու արեւելեան ծէսերը
և երգեցողութիւնը: Բնականաբար և ա-
րեւմտցի մտայնութեամբ է որ կը դատէ,
բայց իրականին մէջ հեռու չէ ճշմարտու-
թենէ: Հոս կու տանք իր միտքը ազատ
Թարգմանութեամբ վերի հատուածին.

«Արեւելցիներու երգեցողութեան կերպի
մասին դժուար է ստոյգ գաղափար մը տալ:

Անոնց երգեցողութեան կերպերը իրարու
կը նմանին և շատ մօտ են երրայականին:
Երբեք չէ կարելի գէշ համարիլ արեւել-
եան երգերը, մանաւանդ թէ լաւ ու գեղե-
ցիկ են անոնք. յունական ու հայկական
եղանակները օրինակի համար ամենագե-
ղեցիկ են: Սակայն անոնց երգելու կերպը,
որ գրեթէ նոյն է բոլոր արեւելցիներու քով,
բոլորովին կը տարբերի մեր եւրոպական
ոճէն և չեն ընտանի մեր ականջներուն: Ոչ
մենք անոնց երգելու կերպը կը հասկնանք,
և ոչ ալ անոնք մերը: Երբ մէկը եւրոպա-
կան ոճով երգելու ըլլայ արեւելեան երգերը,
իրենց համար բոլորովին անհասկնալի կը
դառնան անոնք: Բոլոր արեւելցիները, բացի
հայերէն, շշնջողական, ռնգային ու միակերպ
երգեր ունին »:

Պատահական էջ մըն է որ հոս զրինք,
ասնուած իր «Prelectiones» էն: Մաքս
իշխանը մանրամասն կը վերլուծէ ու կը քննէ
հոն արեւելեան ծէսերը, անոնց հնութիւնը
և ծագումը, անոնց ամբողջականութիւնը,
անոնց բնագիրներուն տպագրութեան հար-
ցը, ծիսական լեզուները, անոնց յատկանը-
շական գիծերը, աստուածաբանական, բա-
րոյական, հայրախօսական, բանաստեղծա-
կան արժէքը, անոնց թերութիւնները՝ նը-
կատմամբ ոճի, որ յաճախ չափազանց ու-
սուցիկ կը գտնէ: Կը կատարէ յետոյ
համեմատութիւններ արեւելեան ծէսերու
իրարու և արեւմտեանին հետ:

Այս ամէնը ընդհանուր մասին մէջ: Մաս-
նականին մէջ կը խօսի Ս. Պատարագի,
Ծիսական Տարւոյն, Ժամագրքի և Խոր-
հուրդներու մատակարարութեան վրայ:

Մաքսի բացած ուղիէն քաղցին յետոյ
ուրիշ ծիսագէտներ, աւելի ընդլայնելով և
ուսումնասիրելով մասնական կէտեր կամ
հարցեր: Մաքս, սակայն, ամէնէն ջերմ ու
խանդավառ արեւելասէրը եղաւ, որ նոյնիսկ
արեւելեան եկեղեցիներու միութեան խըն-
դրին մէջ անկեղծօրէն գիտցաւ արտայայ-
տուիլ, մղուած այն բուն սէրէն՝ որ ունէր

արեւելեան Սուրբ Հայրերու և հին աւանդութիւններու հանդէպ:

Իբրեւ մարդ, Մաքս իշխանը, աղետալան նկարագրի մը հետ՝ իր մէջ կը միացնէր խանդակաթ սիրտ մը թշուառներու հանդէպ, ձեռքը միշտ բաց անոնց օգնելու: Վէթթինեան արքայական Տան պատկանելով հանդերձ, ըլլալով որդի և եղբայր Թագաւորի, քրիստոնէական առաքինու-

թիւններու, մեռուցումի ու ճնշումի ճամբէն քալեց, անհոգ նոյնիսկ իր արտաքինին, խոնարհութեան ուղիով հեռեւելու համար Քրիստոսի ճշմարիտ վարդապետութեան: Իր միամիտ ու պարզ կենցաղով, ու համեստ իր նկարագրով, եղաւ գիտութեան նուիրուած հոգի մը, համակրանք ու հիացում ստեղծելով միշտ իր անձին շուրջ:

Հ. Մ. Ճ.

NOTES SUR QUELQUES OUVRAGES ARMÉNIENS DE PROVENANCE DOMINICAINE

I.

Ե ԵՐԹՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ԳԻՐՔ on connaît deux livres de S. Thomas d'Aquin qui ont été traduits en arménien, l'un et l'autre dans la première moitié du 14e siècle et qui sont désignés l'un et l'autre sous le nom d'« Եթն խորհրդոց գիրք ».

Cela devait prêter à confusion et, en effet, on a souvent confondu ces deux livres.

Le premier « Եթն խորհրդոց գիրք » a été traduit en 1321 (1323 ?) par Յովհաննէս Եղնկացի, dit aussi Ծործորեցի, surnommé Պուզ, a Ծործոր. C'est une traduction assez libre d'un abrégé du commentaire de S. Thomas d'Aquin sur le quatrième livre des Sentences de

Pierre Lombard. Dans la tradition postérieure, cette traduction a été attribué à Յոհաննէս Բոնեցի, fondateur de la congrégation des Uniteurs⁽¹⁾.

Le second « Եթն խորհրդոց գիրք » est la traduction du second tome de la Troisième Partie de la Somme Théologique de S. Thomas. Ce livre a été traduit en arménien par les deux dominicains Յակոբոս Թարգման et Պետրոս Արագոնացի au couvent de Գոնայ en 1347. Pour éviter toute confusion, on fera mieux de l'appeler de son plein titre: Գիրք Եթն խորհրդոց, որ է երկրորդ հատոր երրորդ մասին Հաւաքման երանելւոյն Թովմային Աքուինացւոյն, titre ancien qui est attesté entre autres dans le manuscrit « Arm. Borg. 45 » de la Bibliothèque Vaticane⁽²⁾.

siècle; voir M. A. van den Oudenrijn dans la *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 1947 (III), p. 25-38.

2. Voir *Divus Thomas* (Fribourg) 1930 (VIII), p. 249, 276-277.

Dans le *յիշատակարան* du premier « Եթն խորհրդոց գիրք » on parle d'un certain Barthélemy qui, d'une manière ou d'une autre, a collaboré à la traduction, peut-être en fournissant l'original latin. Mais déjà dans le ms. 248 de S. Lazare, qui date de l'année 1327, on a fait de ce Barthélemy un « évêque latin » et il est devenu le principal auteur de la traduction; celle-ci aurait été l'œuvre « սրբոյ ումեմն եպիսկոպոսի, Տէր Բարդուղիմէոսի, որ է ազգաւ լատին, և քաջ միջնորդութեամբ լուսամիտ վարդապետին Յովհաննէս Ծործորոյ⁽³⁾ ». Autrefois nous avions supposé que ce Barthélemy n'était autre que l'évêque dominicain de Մարաղա, celui qu'on a pris l'habitude de désigner sous les noms de « Bartholomæus de Bonomia » ou Bartholomæus Parvus » et qui, en réalité s'appelait Bartholomæus de Podio⁽⁴⁾. Plus tard, le R. P. Loenertz a supposé qu'il pourrait s'agir plutôt d'un autre dominicain contemporain, Barthélemy degli Abagliati, évêque de Tabriz⁽⁵⁾. Nous croyons maintenant que ni l'une ni l'autre de ces suppositions n'est suffisamment justifiée. Car l'identification du Barthélemy qui a prêté

son concours à la traduction du « Եթն խորհրդոց գիրք » par Յովհաննէս Պուզ avec un évêque latin de ce nom, ne se trouve pas encore dans la rédaction primitive du *յիշատակարան* que nous donnons ici d'après le manuscrit 360 = G. G. 505 = *Կարենեանց* 439 de la bibliothèque du katholikosat d'Echmiadzine⁽⁶⁾.

TM = copie de Mgr. Têr-Movsêsean

Y = édition de Mgr. Yovsêpean

Z = éd. du P. Zarphanalean

Փառք զաստուածային⁽⁷⁾ և զերկնաւոր իմացուածդ ամենասուրբ Հոգւոյն⁽⁸⁾, զոր ընդ աղօտ ցանկացան տեսանել հրեշտակք, զոր շնորհաց Աստուած եկեղեցւոյն⁽⁹⁾ Հոռմայ⁽¹⁰⁾, շինեալ ի վերայ վիմին Պետրոսի զխորհուրդս⁽¹¹⁾ սրբոյ⁽¹²⁾ եկեղեցւոյ, զմկրատութեան⁽¹³⁾ ասեմ զկնքոյն⁽¹⁴⁾ և զսուրբ⁽¹⁵⁾ պատարագին⁽¹⁶⁾ գիտութիւն, զոր յարմարեալ տրամաբանական արուեստիւ և ապացուցական մակացութեամբ համառօտ բանիւ և հզօր զօրութեամբ⁽¹⁷⁾ իմաստուն ումեմն վարդապետի Ֆրա Թովմայ⁽¹⁸⁾ կոչեցեալ⁽¹⁹⁾ ի կարգէ բրաջուրացն⁽²⁰⁾ առաքինութեամբն⁽²¹⁾ կատարեալ և ի ծայրս իմաստասիրութեան⁽²²⁾ ելեալ, լատին բարբառով, յորում⁽²³⁾ տենչացաւ հոգով⁽²⁴⁾ նուաստ ոգիս և յոյժ կա-

3. Բ. Սարգիսեան, Մայր Գուցակ II, 698.

4. R. Loenertz, *La Société de Frères Pérégrinants*, I, Rome 1937, p. 162.

5. o. c., p. 155-156.

6. Nous devons ce texte à l'obligeante courtoisie de feu Mgr. l'archevêque Միսրոպ Տէր Մովսէսեան, qui nous l'a transmis d'Echmiadzine en 1937. Voir maintenant aussi Գ. Յովսէփեան, « Խաղրակեանք կամ Պոռնիանք Հայոց պատմութեան մէջ », I, 3, New York 1943, 174-175 et II, 236. Une rédaction postérieure de ce colophon a été éditée en partie par le P. Գարեգին Զարգանաւեան dans sa « Մասնադարան հայկական Թարգմանութեանց նախնեաց », Venise 1889, p. 274-275.

7. TM: աստուածայն, Y: (զ)Աստուածային:

8. Z: հոգւոյն:

9. Z: — տոյն:

10. Y: Հոռմա, Z: Հոռմայ:

11. Z: զխորհուրդ:

12. Y: սուրբ:

13. TM: զմկրատութիւն, Y: — եանն:

14. Y: կնքոյ, TM: ինքս (sic):

15. Z: զսուրբ:

16. Z add: և զպատարագին:

17. Z om: համառօտ... զօրութեամբ:

18. Z: Թովմա, Y: Թովմայ:

19. Z: կոչեցեալ:

20. TMY: — բայ:

21. Z: — եամբ:

22. TM: իմաստասիրութեան:

23. ZY: որում:

24. ZY: հոգւով: